

Thijs van Vugt
(Fontys Lerarenopleiding Sittard)

Het Boschstraatkwartier-Oost circa 1900: wonen en werken onder de rook van Sphinx

Als introductie een kennismaking met leven en werken van Hubertus Adolf Meij. Hij wordt uit Maastrichtse ouders geboren op 6 augustus 1863 en treedt op dertienjarige leeftijd - om precies te zijn op 16 april 1877 - in dienst als medewerker van de faiencerie bij het bedrijf van (inmiddels de zonen van) Petrus Regout, die zich sinds 1870 geleidelijk uit de door hem opgerichte glas- en aardewerkfabriek had teruggetrokken. Als hij bijna 25 jaar oud is (op 13 juni 1888), trouwt hij met de een half jaar jongere, eveneens van geboorte Maastrichtse, Anna Maria Josephina de Vet. Wellicht hebben ze elkaar bij hun werkgever leren kennen, want sinds 27 januari 1879 werkt zij op de drukkerij van dezelfde fabriek, waar het vooral huishoudelijke aardewerk van versieringen wordt voorzien. Er komen uit dit huwelijk zes kinderen voort: drie jongens en drie meisjes. De oudste zoon overlijdt binnen een half jaar, de tweede dochter na drie jaar. Van één zoon en één dochter is uit het personeelsregister bekend dat zij later bij de Sphinx in dezelfde afdeling als hun vader gewerkt hebben. Volgens het bevolkingsregister van de gemeente Maastricht is de oudste dochter van beroep ook aardewerkster, maar haar naam is niet in de bronnen van de fabriek terug te vinden. Tot aan zijn overlijden, op 57-jarige leeftijd, werkt Hub Meij bij dezelfde baas; zijn vrouw tot na 1 mei 1885, misschien tot aan de geboorte van het eerste kind in 1889, maar in ieder geval niet meer op 1 januari 1905. Het paar krijgt op 28 juli 1904 aan hun woning in de St. Antoniusstraat 4 bezoek van een ambtenaar van de gemeentelijke gezondheidscommissie. Ze wonen er dan met hun vier kinderen bijna twee jaar. Samen met drie andere gezinnen, in totaal dertien personen, bewonen zij een huis dat eigendom is van de Maastrichtse boekhandelaar Geurts uit de Helstraat. Zij moeten met z'n allen door één voordeur, dus van privacy is weinig sprake. Voor de twee kamers op de begane grond, met een oppervlakte van 18 en 15 vierkante meter, betaalt het gezin Meij zeven gulden per maand. Het lijkt er niet zo donker: er zijn twee ramen van elk 2,6 m². De enige "luxe" die de ambtenaar bij zijn onderzoek kan vaststellen is de individuele waterleiding. Een riolering ontbreekt, het toilet is gemeenschappelijk en ligt op het erf, zes meter buiten de woning. De ambtenaar constateert echter geen fundamentele bouwkundige gebreken, ziet evenmin noodzaak tot verbeteringen en typeert de hygiënische situatie als goed.

Tot op zekere hoogte is de conclusie van die woningonderzoeker in strijd met de traditionele opvattingen. In het beeld van het Maastrichtse verleden staat het Boschstraatkwartier immers bekend als een sterk verkrotte arbeidersbuurt, althans totdat in het laatste kwart van de vorige eeuw de plannen worden uitgevoerd om de buurt - met uitzondering van de monumentale rand - te slopen en opnieuw te bouwen. Enerzijds zijn maar liefst vijf van de zes gezinsleden Meij aardewerkers en lijkt er duidelijke sprake van een arbeiderswijk. Hun huisvesting is er - althans naar de maatstaven van die tijd - blijkaar niet al te beroerd aan toe. Anderen denken daar echter - ook al rond de eeuwwisseling van de negentiende naar de twintigste eeuw - duidelijk anders over!

Op 12 maart 1917 houdt Henri Poels de grote stimulator én initiatiefnemer in het (anti-socialistische en) katholieke offensief tegen sociale misstanden die het gevolg zijn van de industrialisatie, tijdens de Limburgse Katholiekendagen in Maastricht een toespraak. Hij verwijst naar de bijbelspreuk op de gouden lijkst van Sint Servaas in de basiliek - 'Voorwaar, Ik zeg U, wat gij aan een van deze mijn geringste broeders gedaan hebt, dat hebt gij aan Mij gedaan' - en actualiseert die naar de barre tijden van de Eerste Wereldoorlog, waarin honger, tuberculose, bedeling, woningnood, alcoholisme én socialisme de zeden bederven. Hij vermeldt de ellendige huisvesting van de katholieke arbeiders: in 1910 heeft Maastricht (37.000 inwoners) 1986 éénkamerwoningen; in 282 daarvan wonen vijf of meer mensen. Vooral het mensenpakhuis van de aardewerkfabrikant Regout aan de St. Antoniusstraat moet het bij Poels ontgelden: 'Laat de boetprocessies ... van alle Maastrichtsche parochies in de Antoniusstraat te zamen komen, bij het mensenpakhuis van de Sphinx: en trekt van daar, met heel uw volk, naar het nabijgelegen groot en schoon Maastrichtsch stadhuis'. Dat complex wordt bij Poels het symbool van de ellende en de uitbuiting van de arbeiders. Vóórdat de priesters tegen ontucht en onzedelijkheid preken, moeten zij eerst bij de Sint Mathiaskerk

enkele arbeiderswoningen gaan bekijken. Kortom: 'Arbeiders van Maastricht, verenigt U! ... Omhoog de loonen! ... Weg met de krotten!'¹

Met dit citaat zijn we aangeland bij het thema van mijn bijdrage aan dit symposium. Kan het Boschstraatkwartier - in mijn onderzoek beperkt tot het oostelijke deel, dat wordt begrensd door Maas en Van Hasseltkade in het oosten, Kleine Gracht en Markt in het zuiden, Boschstraat in het westen en de binnenhaven van het Bassin in het noorden - model staan voor de slechte huisvesting van veel arbeidersgezinnen in de stad? Wat is het sociale profiel van de wijk? Wonen er inderdaad voornamelijk Sphinxarbeiders? Hoe is hun huisvestingssituatie? Welke rol speelt de fabriek als werkgever en huiseigenaar?

De opzet van het onderzoek en de bronnen

In dit artikel reconstrueer ik de sociale samenstelling en de ruimtelijke geleding van het Boschstraatkwartier-Oost aan het begin van de twintigste eeuw, waarbij ik naga welke invloed de glas- en aardewerkfabriek Sphinx daarop heeft. Ik geef eerst een schets van de bewoners, hun status en hun mobiliteit. Dat resulteert in een sociaal "gezicht" van de wijk. Vervolgens wordt de relatie tussen de buurt en het bedrijf onder de loep genomen: hoeveel bewoners zijn als aardewerker, ovenwerker of glasblazer, als dagloner of opzichter, tijdelijk of vast, in dienst bij Sphinx, wie is zelfs voor zijn woongenot afhankelijk van dit destijds industriële grootbedrijf? Daarna breng ik de huisvesting van de wijkbewoners in kaart, inclusief hun al dan niet aanwezige comfort en de prijs die zij daarvoor betalen. In aansluiting op het thema van dit symposium besteed ik nog kort aandacht aan het carrièrepatroon van arbeiders in de aardewerk- en glasfabriek van Regout. En ten slotte wil ik inzoomen op de interessante en uitgebreide mogelijkheden tot verder historisch onderzoek onder andere door de inzet van moderne informatie- en communicatietechnologie, in casu het gebruik van geografische informatiesystemen.

Voor de sociale en ruimtelijke reconstructie van het Boschstraatkwartier-Oost in 1904-1905 zijn gegevens over de bewoners en hun woningen in eerste instantie verzameld uit het woningonderzoek van een subcommissie van de Maastrichtse Gezondheidscommissie. De stuwende kracht daarin is J.M. Souren (1868-1951), kapelaan van de Mathiasparochie en evenknie van Poels. Bij het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHCL) zijn in diens archief zestien van de twintig originele opnameboeken bewaard gebleven. Deze data zijn gecontroleerd en aangevuld met behulp van het adresboek uit 1905, het bevolkings- en huizenregister 1890-1920, een lijst met lokale belastingaanslagen over 1906 en de registers van bedeelden tussen 1903 en 1920.²

Specifieke gegevens ten aanzien van de woningen en hun eigenaars zijn afkomstig van de kadastrale kaart van de stad ±1880, de daarop gebaseerde kadastrale leggers 1877-1903 en 1903-1962 en een staat met belasting op gebouwde eigendommen uit 1905. Daarnaast staat (een gedigitaliseerde versie van) de Achtste Volkstelling van 1899 ter beschikking, die tevens een beroepstelling en een woningstatistiek bevat.³ Alle bronnen gezamenlijk leveren voor de wijk 26 bedrijfspanden en 997 woningen op met 4.515 bewoners, verdeeld over 336 panden c.q. percelen met 137 eigenaars.

¹ De volledige tekst van de zogenaamde Noodkist-rede in J. Cornips, *50 Jaar bouwvereniging 'Sint Servatius' Maastricht 1902-1952* (Maastricht 1952) 101-112. Poels (1868-1948) is sinds 1910 aalmoezenier van de arbeid in het diocesis Roermond en neemt in die functie de oproep van paus Leo XIII in de encycliek *Rerum Novarum* (1891) serieus en pakt de uitdaging van de socialistische agitatie op. De socialisten zijn immers de eersten geweest die in actie zijn gekomen tegen maatschappelijke vraagstukken als bestaansonzekerheid en armoede, woningnood en volksgezondheid. De nieuwe katholieke verenigingen, het liefst van patroons én arbeiders samen - verenigd in hun beider geloof, moeten gaan functioneren als de *roomsche kinine tegen de roode koorts*. Hoewel hij bekender is als pionier van de katholieke sociale actie in de Mijnstreek, heeft hij zich ook beziggehouden met de situatie te Maastricht in het begin van de twintigste eeuw. Voor een introductie op de rol van de encycliek, de discussie over de katholieke sociale leer en de vormen van sociale actie (via standen of klassen, met of zonder steun van de overheid) en een inventarisatie van initiatieven in Limburg en Maastricht zie Jos Perry, *Roomsche kinine tegen roode koorts. Arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht 1880-1920* (Amsterdam 1983) en de eerste pagina's van J.C.G.M. Jansen, *De Limburgse Sociale Studieweken. Denken over kerk en samenleving tussen 1925 en 1984*, *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* (verder *SSEGL*) 50 (2005) 39-45 (en de daar genoemde literatuurverwijzingen).

² Archief-Souren in Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (voortaan SHCL) EAN 501, Adresboek van Maastricht en omstreken 1905 (Gemeentearchief Maastricht, voortaan GAM), bevolkings- en huizenregister van de gemeente Maastricht 1890-1920 (GAM), Lijst der aanslagen in hoofdlijken omslag in de gemeente Maastricht 1906 (SHCL N 9322) en Registers van bedeelden 1903-1920 (GAM 4600-4604).

³ De kadastrale kaart van Maastricht (schaal 1:500) is rond 1880 samengesteld door het Ministerie van Financiën (Rijksarchief in Limburg - verder RAL, 07.D10). Daarnaast GAM Kadaster Maastricht, 8-22 en 78-79 en *Staat bevattende de uitkomsten der herziening van de*

De studie naar de relatie met Sphinx is gerealiseerd via het aan het SHCL overgedragen bedrijfsarchief, waarin zich naam- en salarislijsten, personeelsregisters en –kaarten (in een bontgekleurde variatie van wit, oranje en blauw) bevinden.⁴ Daarbij dient er overigens rekening mee te worden gehouden dat deze bronnen forse beperkingen met zich meebrengen: de faiencerie, de drukkerij en de beambten c.q. opzichters zijn - met het oog op de reconstructie van de personeelsbezetting per 1 januari 1905 en de herkenning van buurtbewoners ook in de jaren daarvoor en daarna - binnen de aardewerkafdeling goed gedocumenteerd, maar het tegenovergestelde geldt helaas voor de aardewerkovens, de glasblazerij en de glasslijperij, althans voor het begin van de twintigste eeuw. Bovendien zijn de personeelskaarten van de arbeidsters voor dat tijdvak grotendeels afwezig. De periode van dertig tot twintig jaar eerder, tussen 1874 en 1885, heeft echter via het fabrieksbevolkingsregister een uitstekende bron ter beschikking voor de gehele fabriek: aardewerk én aardewerk, mannen én vrouwen.

Het sociale profiel van het Boschstraatkwartier-Oost: een heterogene arbeidersbuurt?⁵

De conclusies uit het onderzoek naar de demografische opbouw, de sociale verhoudingen en de geografische mobiliteit van de wijk, zowel in de Maastrichtse context als in haar interne structuur, laten aan duidelijkheid niets te wensen over. Het Boschstraatkwartier-Oost als geheel is in 1904/1905 in vergelijking tot de stad dichtbevolkt: met 4.515 personen en 997 woningen op ongeveer 7,5 hectare zeven maal dichter qua mensen en woningen, het aantal van 336 panden is vijf keer zo groot, de 13,6 inwoners per pand is de helft meer dan en het aantal inwoners per woning is met 4,53 nagenoeg gelijk aan het stedelijke gemiddelde. De buurtbewoners zijn jong: 6,2 procent meer kinderen tot tien jaar, 4,6 procent minder veertigplussers, een lage gemiddelde leeftijd van de hoofdbewoners en hun partners (respectievelijk 44,3 en 38,1 jaar). Ze zijn relatief arm: het gemiddelde inkomen van f 1.497 per jaar is 22 procent lager dan in de stad, ruim viervijfde van de wijkbevolking verdient minder dan f 450 en betaalt op basis daarvan geen belasting, en er zijn 50 procent meer bedeeden. Driekwart van de hoofdbewoners, hun partners en kinderen behoort qua beroepsprestige tot de laagste klasse van arbeiders, knechten en kleine ambachtslieden, de glas- en aardewerkindustrie overheerst en verschaft werk aan zeker méér dan één derde, misschien zelfs de helft van alle bewoners. De wijk lijkt sterk in zichzelf besloten: driekwart van de hoofdbewoners en hun partners komt uit de stad zelf en 40 procent van de kinderen blijft er na de eerste verhuizing ook wonen. Kortom, het is een heterogene arbeidersbuurt in het oude stadscentrum, zoals die door sociologen als Litjens en Haveman in de jaren vijftig van de vorige eeuw is onderzocht, getypeerd als een achterbuurt en - al te kort door de bocht - verklaard via een structureel proces van degeneratie.⁶

Stadshistorici, zoals Kooij en Sleebe, hebben in hun onderzoeken drie tot vier decennia later geconcludeerd dat wijken weliswaar dominante groepen hebben, maar dat afzonderlijke straten heel wat differentiatie laten zien.⁷ Die pluriformiteit vertaalt zich in grote lijnen in een tweedeling van het Boschstraatkwartier-Oost in een chaotische, dichtbevolkte, armoedige kern en een periferie met beter ontwikkelingsperspectief. Enige nuancering is voor het ‘gouden randje’ op zijn plaats: Kleine Gracht en Van Hasselkade - in mindere mate Markt - hebben een voornamere en luxueuzere uitstraling, terwijl de Boschstraat voller en volksmer oogt. Het beeld van de hoofdelijke omslag weerspiegelt de inkomensverhoudingen: het povere optreden van de wijk als geheel in die lokale fiscale context wordt enigszins opgefleurd door twee hoofdrolspelers. Pierre Regout uit de Boschstraat - zoon van Petrus jr.,

belastbare opbrengst der gebouwde eigendommen (RAL 07.D05, nr.395). Centraal Bureau voor de Statistiek / Nederlands Instituut voor Wetenschappelijke Informatiediensten, *Data en publicatie volkstelling 1899*, Voorburg / Amsterdam 1999 (heruitgave op twee cd-roms).

⁴ Het Sphinx archief in het SHCL is geïnventariseerd onder EAN 1012. De vandaag te presenteren inventaris biedt de exacte aanduiding van de genoemde bronnen.

⁵ De conclusies van deze paragraaf worden uitgebreid onderbouwd in Thijs van Vugt, *Het ‘mensenpakhuis van de Sphinx’? Het Boschstraatkwartier-Oost te Maastricht in 1904-1905*, SSEGL 50 (2005) 101-137.

⁶ Zie H.P.M. Litjens, *Onmaatschappelijke gezinnen. Sociologisch onderzoek naar de onmaatschappelijkheid te Maastricht* (Assen 1953) en J. Haveman, *De ongeschoolde arbeider. Een sociologische analyse* (Assen 1952). Ad Knotter, *Rondom de Stokstraat*.

⁷ ‘Onmaatschappelijkheid’ en ‘onderklasse’ in de jaren vijftig, SSEGL 44 (1999), 1-29 ziet de ontwikkeling van dit soort wijken veel meer als een conjunctuurgebonden verschijnsel.

⁸ P. Kooij, *Groningen 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Assen / Maastricht 1987) 235-238 en Pim Kooij en Vincent Sleebe ed., *Geschiedenis van Dordrecht van 1813 tot 2000* (Hilversum 2000) 155-158.

die landelijke 'roem' verwierf tijdens de arbeidsenquête van 1887 - bekleedt met een geschat inkomen van 25.000 gulden niet alleen een topositie binnen de wijk, maar ook in de stad.⁸ Nummer twee binnen de wijk is bierbrouwer Clement Marres uit dezelfde straat met 12.600 gulden. De daaropvolgende inkomens zijn 8.000 gulden en lager. In de rijke rand betaalt bijna één op de drie hoofdbewoners belasting, Het hart van de buurt - met lagere inkomens en dito belastingopbrengsten (slechts één op de twintig hoofdbewoners betaalt iets), meer bedelingen, lager gewaardeerde beroepen, geringe variatie in economische sectoren en daarmee overeenkomende demografische karakteristieken - zijn Grachtstraat, Raamstraat en St. Antoniusstraat, goed voor bijna 90 procent van de bevolking. Het Bassin sluit zich af en toe wat meer aan bij de Boschstraat, vooral door de aanwezigheid van ambachten en diensten rondom de binnenhaven. De zes overige straten wijken in een aantal opzichten soms van het gemiddelde af, maar leggen qua bevolking en woningen nauwelijks gewicht in de schaal.

Het Boschstraatkwartier-Oost: een monocultuur van Sphinx?

In het begin van de twintigste eeuw maakt 't *groet febrik* - de volkse benaming voor de Sphinx - de omslag door van een in economisch opzicht mindere periode naar een florissantere tijdvak.⁹ De cijfers over het exacte aantal arbeiders in de glas- en aardewerkfabriek aan de Boschstraat zijn niet te vinden in het jubileumboek uit 1959. Soeters geeft in een grafiek slechts bij benadering concrete data voor de jaren 1904 (± 3400 arbeiders) en 1909 (± 3250 werknemers)¹⁰. Met deze werkgelegenheidscijfers staat het Maastrichtse bedrijf overigens op gelijke hoogte met de tien grootste aardewerkfabrieken uit de Engelse Staffordshire Potteries, het gebied tussen Birmingham en Manchester met als centrum Stoke-on-Trent. Tegen 1920 hebben onder andere Wedgwood, Cauldon, Johnson en Minton ook ongeveer 3000 arbeiders in dienst.¹¹ Via het personeelarchief van Sphinx heb ik een - als gevolg van de gebrekkige bronnen natuurlijk slechts gedeeltelijke - reconstructie kunnen maken van de werkgelegenheid per 1 januari 1905. Volgens die inventarisatie zijn 1023 personen werkzaam in het bedrijf: 993 mannen en 30 vrouwen. Ongeveer één derde van het personeelsbestand is daarmee dus achterhaald. Tevens blijkt dat Sphinx niet de enige speler in dit marktsegment is: in de volkstelling van 1899 behoren namelijk maar liefst 3549 Maastrichtenaren tot deze categorie.¹²

Het heeft weinig zin vanuit deze beperkte cijfers de omvang van de aardewerksector in Regouts fabriek te vergelijken met de kristal- en glasafdeling - de verhouding van 71,7 tegenover 11,4 procent is een slag in de lucht.¹³ Iets meer zekerheid biedt wellicht de omvang van de algemene dienst, die goed is voor 16,9 procent van de werknemers. Daar wordt een breed scala van arbeiders (of liever ambachtslieden) aangetroffen, die op basis van hun beroepsaanduiding niet verwacht zouden worden in een industrieel bedrijf, zoals grondwerkers, timmerlieden, metselaars, leidekkers, smeden, portiers en bodes. Dat hangt natuurlijk gedeeltelijk samen met de nieuwbouw- en verbouwactiviteiten van de familie Regout in hun bedrijven, woningen en buitenplaatsen in en rondom Maastricht.

Bijna een kwart van alle arbeiders op 1 januari 1905 ($252 = 24,6$ procent) komt uit het Boschstraatkwartier-Oost: ze wonen er als hoofdbewoner of echtgeno(o)t(e) (bijna drie van elke vijf), als nog thuiswonend kind dan wel ze zijn er geboren en inmiddels - meestal als gevolg van een huwelijk - vertrokken. Op het totaal van alle buurtbewoners is dat slechts 5,6 procent. Van alle huishoudens is 25,4 procent – bijna exact eenzelfde gedeelte als bij de bewoners - vertegenwoordigd

⁸ De hoogste aanslag is voor zijn oom Louis Regout uit de Breedestraat (26.000 gulden).

⁹ Perry, *Roomsche kinine*, 166 noemt de economische opleving in de jaren 1905-1907 en baseert zich daarbij op de analyse van Maenen, die verwijst naar de crisisjaren 1901-1905, een hausse 1905-1908 en een depressie 1908-1910, in: Joseph F.E. Regout e.a., *125 Sphinx – Céramique 100* (Maastricht 1959) 89.

¹⁰ Soeters in Regout, *125 Sphinx*, 160.

¹¹ R. Whipp, *Patterns of labour. Work and social change in the pottery industry*, London & New York 1990, 126. Soeters in Regout, *125 Sphinx*, 160 noemt voor 1919 ± 2300 werknemers en voor 1924 ± 2900 werknemers bij Sphinx.

¹² CBS, *Volkstelling 1899*, Provinciale deel XI Limburg, 2-49.

¹³ A.J.Fr. Maenen, *Petrus Regout 1801-1878. Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht*, Nijmegen 1959, 304-305 noemt in een tabel over de personeelsbezetting op 1 januari 1970 2067 personen, waarvan 28,7% in de glasfabriek, 50,4% in de aardewerkfabriek en 18,0% in algemene dienst en 2,9% beambten. Mijn inventarisatie van 929 werknemers / bewoners van het Boschstraatkwartier-Oost (640 mannen en 289 vrouwen) aan de hand van het fabrieksregister tussen 1874 en 1885 leidt tot een glassector van 24,4%, een aardewerkafdeling van 64,2%, een algemene dienst en employees van 11,4%. Het enige vaststaande gegeven lijkt te zijn dat de aardewerkfabriek verreweg het grootst is.

in de Sphinxpopulatie. Deze momentopname uit 1905 biedt - die conclusie mag duidelijk zijn - geen enkel argument om te reppen over een dominantie van het bedrijf als werkgever in de wijk.

In een tweede inventarisatie is nagegaan welke wijkbewoners op enig moment in hun carrière bij datzelfde bedrijf gewerkt hebben - hoe kortdurend ook - vóór, op dan wel ná de peildatum van 1 januari 1905. Dat zijn er vanzelfsprekend meer: met 1113 ruim vier maal zoveel, dat wil zeggen 24,8 procent van alle bewoners. Bijna één op de vier bewoners is voor Sphinx werkzaam, ongetwijfeld een eerste aanzet om te kunnen spreken over een industriële monocultuur in het Boschstraatkwartier-Oost. Dat beeld dringt zich nog meer op bij een andere benadering van diezelfde data. Bij bijna twee op de drie huishoudens (628 = 63,2 procent) werkt minstens één persoon bij de fabriek. In 27 gezinnen minimaal vier, bij vier gezinnen zijn vijf, bij drie zes en bij twee zelfs zeven personen binnen één huishouden ooit in dienst (geweest) van de *pöttekeuning*, zoals blijkt uit diens eigen bedrijfsadministratie. Het is opvallend dat veel in het begin van de twintigste eeuw lokaal bekende middenstanders - tevens huiseigenaren uit de "betere" periferie - twintig tot dertig jaar eerder een functie bij Sphinx hebben bekleed. De bakker Mathieu Retrae uit de Boschstraat bijvoorbeeld werkt in 1877 anderhalve maand in de faiënerie. In 1905 bezit hij in de buurt 9 panden met 22 woningen en wordt in de hoofdelijke omslag aangeslagen voor f 1600.

Op de derde plaats is een berekening gemaakt, waarbij de beroepsaanduiding in de gemeentelijke administratie (en het adresboek) uit 1904 en 1905 is meegenomen voor de hoofdbewoners, partners, kinderen en andere inwonenden die in de bronnen echter niet figureren als werknemers van Sphinx.¹⁴ Dat zijn nog eens 222 hoofden (en hun echtgenoten) en 163 kinderen, waardoor het totaal op 1521 personen (ofwel 33,9 procent ofwel éénderde van alle buurtbewoners) uitkomt. Slechts één kwart van alle huishoudens (248 = 25,0 procent) heeft niemand die ooit bij het bedrijf van de Regouts aan de Boschstraat in dienst is geweest. Er is met andere woorden alle reden om te spraken over een industriële monocultuur in de wijk en daardoor het eerder geschetste heterogene karakter van de wijk te relativieren!

Het spreekt voor zich dat de kern van wijk de meeste arbeiders herbergt: méér dan vier op de vijf, namelijk 86,9 procent van de bewoners en 83,6 procent van de huishoudens. Op de teldatum werken bij Sphinx 3 directeurs en 151 employés en opzichters, waarvan 21,4 procent in de wijk woont. De kern herbergt er 21, de periferie 12. Opvallend is de sterke positie van het Bassin en de Boschstraat. De twee directeurs wonen natuurlijk in het 'gouden randje': Pierre Regout, kleinzoon van de oprichter, aan de Boschstraat en Fernand Claessens aan de Van Hasseltkade. Het wekt geen verbazing dat zij met f 25.000 en f 12.000 op de lijst van hoogste jaarlijkse inkomens de eerste en de derde plaats innemen. Hun mede daarop gebaseerde riant woonsituatie, met hun gezin van vier en vijf personen in eigen panden met tuinen op percelen van 875 en 315 m², is in geen enkel opzicht exemplarisch voor de gehele wijk.

De huisvesting onder en met de rook van de Sphinx: een achterbuurt?

Halverwege de vorige eeuw relateert de socioloog Litjens de door hem zo genoemde "onmaatschappelijkheid" onder meer aan de historische woonsituatie in Maastrichtse achterbuurten, waaronder het Boschstraatkwartier. In zijn ogen zijn dat geïsoleerde stadsdelen, waarin een groot aantal sociaal gedegeneerde families en individuen bij elkaar leeft in wijken met nauwe, troosteloze straten en steegjes, met bouwvallige, uitgewoonde één- of tweekamerwoningen en volstrekt onvoldoende sanitaire voorzieningen. Hij schetst het buitengewoon suggestieve beeld van 'ongewassen en halfaangeklede kinderen, in de deur staande of uit het raam hangende kletsende vrouwen, een onfrisse geur die uit de huizen komt, hobbelige straten en verwaarloosde honden en katten die overal rondlopen'.¹⁵

¹⁴ Een waarschuwing is hier op zijn plaats. Er zijn natuurlijk meer aardewerk- of glasbedrijven in de stad. In de inventarisatie zijn aardewerkers, (porselein)drukkers of -schilders, glasblazers of -slijpers, inpakkers, (oven)stokers, vergulders en dagloners meegeteld, maar aanduidingen als arbeider, boodschapper, kantoorbediende, machinist, magazijnknecht, opzichter, reiziger of sjouwer niet.

¹⁵ Litjens, *Onmaatschappelijke gezinnen*, 152-155 en Haveman, *Ongeschoolde arbeider*, 42-50. Topalov wijst er naar aanleiding van Amerikaanse, Engelse en Franse sociologische studies uit diezelfde tijd over wijken in Boston, Londen en Parijs op dat het concept van een sterke traditionele arbeidersgemeenschap feitelijk ontstaat als reactie op een externe bedreiging door stadsvernieuwing en sloop. In interactie met intellectueel onafhankelijke, marginaal aan de academische wetenschap gekoppelde sociale wetenschappers reconstrueren de

Deze kenmerken komen ook uit de bronnen voor het Boschstraatkwartier-Oost te voorschijn. Op de kadastrale kaart van Maastricht van rond 1880 en de plattegronden uit 1900 en 1914 neemt de openbare ruimte - in de vorm van straten en pleinen - niet veel plaats in. De periferie van Boschstraat, Markt, Kleine Gracht en Van Hasseltkade oogt ruim, deels geldt dat ook voor het Bassin. In het hart van de wijk zijn de huizen dicht opeengestapeld en zijn alle open ruimten opgevuld; alleen Varkensmarkt en Koekschroefstraat tonen enkele witte plekken. De foto's bij het saneringsplan van Openbare Werken van april 1957 tonen hetzelfde overvolle en sombere beeld.¹⁶ De sfeer van dicht op elkaar gepakte huizen is nu alleen nog terug te vinden in de enge doorgang die (het begin van) de Pastoorstraat vormt tussen Kleine Gracht en St. Antoniuskapel (vlak achter het pand van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg in zuidoostelijke richting).

De aanslag op die 7,5 hectare ruimte in de wijk is ook getalsmatig te onderbouwen. In zijn studie over Petrus Regout en zijn bedrijf vermeldt Maenen cijfers over de dichtheid van bewoning in Grachtstraat, Raamstraat en St. Antoniusstraat in 1816 en 1863, die het enigszins mogelijk maken het verloop over negentig jaar te bekijken.¹⁷ De op basis daarvan door mij samengestelde indexcijfers tonen dat het aantal bewoners in die periode minimaal bijna verdubbelt tot meer dan verviervoudigt en dat het aantal panden slechts een groei vertoont van maximaal 127 procent, en daarmee dus de bevolkingsgroei bij lange niet bijhoudt. Het is logisch dat het gemiddelde aantal bewoners per pand fors stijgt en over de gehele linie bijna twee keer zo groot wordt.

De sombere sfeer van de wijk wordt mede bepaald door de economische activiteiten daarbinnen en vlak daarbuiten. Het Boschstraatkwartier-Oost ligt - dankzij de veelal overheersende (noord)westelijke windrichtingen - constant onder de rook van de talloze schoorstenen van de Sphinx en de Koninklijke Nederlandsche Papierfabriek, voorheen Lhoest Weustenraad & Cie (ten noorden van het Bassin). Elke negentiende-eeuwse prent van die bedrijven toont een woud van hoge, altijd zwarte rook uitbrakende bakstenen schoorsteenpijpen, destijds opgevat als symbool van welvaart en groei, maar in het dagelijkse leven van de buurtbewoners altijd penetrant aanwezig. Daar komt nog eens bij dat in veertig procent van de panden, vooral aan de periferie maar zeker niet uitsluitend daar, een rommelige vermenging van wonen en werken optreedt.¹⁸ Deze hele en halve bedrijfjes - stallen en magazijnen, bakkerijen en smederijen - zorgen voor stankoverlast en lawaai. De aan- en afvoer van grondstoffen (denk vooral aan hout en steenkool) en eindproducten via de binnenhaven garanderen evenmin een rustig en schoon leefklimaat. De overdaad aan cafés en bierhuizen leidt tot een wat broeierige atmosfeer. Kortom, de wijk lijkt best te kunnen wedijveren met de alom bekende plaatjes van woonwijken uit de beginperiode van de Engelse industriële revolutie.

Niet alleen het overvolle, stinkende en luidruchtige straatbeeld, ook de woningen zelf voldoen aan de schets van de beide sociologen. In een vergelijking van de huisvesting in Rijk, provincie, stad en wijk biedt het Boschstraatkwartier-Oost veruit de magerste scores: het hoogste aantal één- en tweekamerwoningen (65,7 procent) en - de beste indicator voor de woondichtheid¹⁹ - de meeste bewoners per vertrek (1,8). Er lijkt samenhang te bestaan met de beroepsstructuur en de inkomensverhoudingen in de buurt. Vooral de arbeiders uit de glas- en aardewerkindustrie en uit de papiernijverheid, én de losse werklieden bevolken bovengemiddeld volle woningen met twee of meer personen per vertrek. Bovendien suggereert het (beperkte²⁰) materiaal dat het aantal inwoners per kamer toeneemt naarmate inkomen en beroepsprestige lager worden.

wijkbewoners hun eigen realiteit, die zich geleidelijk ontwikkelt tot gecertificeerde kennis. Zie Christian Topalov 'Traditional working-class neighborhoods'. An inquiry into the emergence of a sociological model in the 1950s and 1960s, *Osiris. Studies on the history and philosophy of sciences, and on the history of learning and culture* 18 (2003) 212-233.

¹⁶ Openbare werken Maastricht, *Saneringsplan Boschstraat-Oost* (april 1957, SHCL VAF 315) deel B op ongenummerde pagina's.

¹⁷ Maenen, *Regout*, 51-53.

¹⁸ Vijftig jaar later wordt dat ook geconstateerd in de publicaties van de Sociaal-economische Documentatie Dienst Stadsontwikkeling Maastricht: J. Vliegen, *Sociaal-economische beschrijving van het gebied Boschstraat en omgeving* (12 juli 1954, SHCL VAA 495) en Idem, *Sociaal-economische aspecten van het structuurplan Boschstraat e.o.* (10 februari 1955, SHCL VAA 494).

¹⁹ Theo Engelen en Paul Klep, 'Wonen in Nederland op de drempel van de twintigste eeuw', in J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn ed., *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam 2001, 118-119).

²⁰ Van 254 woningen in het Boschstraatkwartier-Oost (25,4%) is het aantal vertrekkenden niet bekend. Dat betreft dan primair de bewoners die in meer dan drie vertrekkenden wonen en daarom niet zijn meegeteld in het woningonderzoek, maar daarnaast zijn de gegevens van de gezondheidscommissie onvolledig. Uit adresboek, huis- en bevolkingsregister zijn immers andere wijkbewoners tevoorschijn gekomen, die ook zeker in woningen met één, twee of drie vertrekkenden gehuisvest zijn. Door dit gebrek aan data kan het overtuigende bewijs niet geleverd worden.

Op basis van de inventarisatie van 743 woningen uit het woningonderzoek aan het begin van de twintigste eeuw - driekwart van het totaal - is een beschrijving mogelijk. Per pand zijn er gemiddeld drie woningen, één op de begane grond en twee op een verdieping, met een gemeenschappelijke toegang, nauwelijks bijruimten (zoals berghok, stal of werkplaats) en zonder erf. Elke woning heeft 1,7 vertrek. De eerste kamer is dan 19 m² groot, natuurlijk met forse verschillen: de kleinste kamer is 2,00 bij 2,10 meter, de grootste meet 6,00 bij 10,00 meter. Een eventueel tweede vertrek - in 397 woningen - is gemiddeld 16 m², een derde (85 maal) 14 m². Elk vertrek heeft gemiddeld drie bewoners en nagenoeg elke woning heeft via een raam contact met buiten. De toiletten zijn veelal gemeenschappelijk (nog geen vier procent individueel) en liggen op bijna vijf meter van de woning. Het water wordt geleverd via een gemeenschappelijke waterleiding of pomp, gemiddeld ruim drie meter van het huis af gelegen. Er is geen reguliere waterafvoer; riolering is aanwezig bij slechts iets meer dan een kwart van de woningen. Van elke vijf woningen moeten er volgens het woningonderzoek twee verbeterd worden door essentiële gebreken als gevolg van vocht, stank, rook of ongedierte. Bij 60 woningen is dat echter onmogelijk. De hygiënische omstandigheden zijn bij tweederde van alle woningen matig of slecht; 76 woningen zijn geheel of gedeeltelijk onbewoonbaar. Het al eerder vanuit sociaal perspectief geconstateerde verschil tussen kern en periferie zet zich voort in de ruimtelijke structuur van het wonen. De periferie heeft meer luxe dan de kern: meer en grotere kamers voor minder bewoners, nauwelijks betere sanitaire voorzieningen, een positiever oordeel van de commissie over de bouwkundige en hygiënische toestand.

Ter illustratie kan de *groëte bouw in de Sint Theunisstraat*, de door Petrus Regout in 1863 opgerichte *cité ouvrière* voor de Sphinxarbeiders, nog dienen. In dat mensenspakhuis van zeven verdiepingen - 35 meter hoog en diep, 25 meter breed - zijn bij mijn reconstructie voor augustus 1904 68 woningen met 336 bewoners aangetroffen, die via  n deur het pand kunnen betreden en moeten verlaten. Alle kamers hebben standaardafmetingen van 5,00 meter lengte, 3,50 meter breedte en 3,00 meter hoogte (oppervlakte 17,5 m² en inhoud 52,5 m³). Slechts vier vertrekken zijn met ongeveer 8,00 m² veel kleiner. Van alle huishoudens hebben er 39  n kamer, 20 twee en 2 drie. De woonsituatie van zeven gezinnen is onbekend. Elke woning heeft gebrekkige licht- en luchttoevoer via een raam - in grootte variërend van 0,18 tot 2,60 m²; er is een schoorsteen voor de rookafvoer. Per verdieping is er  n kraan van de waterleiding en  n aansluiting op de riolering. Elke etage heeft  n gemeenschappelijk toilet (voor gemiddeld bijna 50 personen dus). Alle woningen vertonen volgens de onderzoekers van de Gezondheidscommissie gebreken volgens de normen van de woningwet, vooral door stankoverlast, en bouwkundige verbeteringen zijn wenselijk. Het oordeel over de hygiëne is drie keer goed, twee maal slecht en 55 woningen krijgen het predicaat matig.

De huishuur als uitgaven- en inkomstenpost: arbeiders versus middenstand?

Het woningonderzoek geeft inzicht in de lasten - en dus ook de baten van de huren. Bij 738 woningen wordt een huurprijs van gemiddeld f 1,18 per week betaald, met een groot verschil tussen de laagste en de hoogste variant: in 28 woningen, eigendom van de gemeente, de Armentafel van de St. Mathiaskerk en  n particuliere verhuurster, wordt gratis gewoond en voor een driekamerwoning annex café van bijna 70 m² aan het Bassin wordt f 5,77 per week betaald. De statistische techniek van correlatieberekening laat zien dat er een significant  n positief, maar geen volkomen verband bestaat tussen de huurprijs en het woongenot. De huur is hoger naarmate de huurder meer vertrekken ter beschikking heeft, de oppervlakte van zijn woning en van de ramen groter is. Er wordt ook meer betaald voor wonen op de begane grond, aansluiting op de waterleiding of de riolering, een eigen toilet, een afzonderlijke toegangsdeur tot de woning en de aanwezigheid van een erf of tuin.

Het overgrote deel van de huurders (704 op 738) betaalt geen hoofdelijke omslag, verdient dus minder dan f 450 per jaar - hoogstens f 8,65 per week - en betaalt aan huur per week gemiddeld f 1,11, dat wil zeggen bijna 13 procent. Kooij noemt voor Groningen 15 tot 20 procent van het inkomen het in die tijd maximaal verantwoorde bedrag om aan huur uit te geven.²¹ Het zojuist berekende gemiddelde voor het Boschstraatkwartier-Oost ligt al tamelijk dicht in die buurt en gaat

²¹ Kooij, *Groningen*, 235.

bovendien uit van de vooronderstelling dat elke huurder met zijn inkomen in de buurt van die drempel van f 450 komt. Dat zal waarschijnlijk niet het geval zijn. Nu al betalen 73 huurders één vijfde of meer van hun inkomen (vanaf f 1,73 huur per week), 185 meer dan 15 procent ofwel f 1,30. Tot deze groep van huurders behoren ook 64 gezinshoofden met een bedeling van de Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid, variërend van f 0,30 tot f 1,10 per week en gemiddeld f 0,44 groot. Zij betalen gemiddeld f 0,66 aan huur, maar voor het voldoen van die huurschuld zijn zij dus volledig afhankelijk van de inkomsten van andere gezinsleden of inwonenden.

De resterende 34 huurders betalen de lokale belasting wél. Met een gemiddeld inkomen van f 586,62 per jaar of f 11,28 per week spenderen zij aan huur f 2,55, dus 23 procent. De huren in het Boschstraatkwartier-Oost zijn derhalve een forse uitgavenpost voor de huurders. Zelfs de gemeente Maastricht erkent al in 1862 - veertig jaar vóór deze inventarisatie, op een moment dat de huisvesting nog beroerder zal worden - de schaarste aan arbeiderswoningen en het feit dat de volksklasse slechts met grote inspanning tegen te hoge prijzen kan wonen.²² Het verwijt van woekershuren dat de socialisten in de jaren dertig van de twintigste eeuw maken, komt dus niet zomaar uit de lucht vallen!²³

De winstgevende keerzijde van de huren als last zijn de opbrengsten voor de eigenaars. De 336 panden in het Boschstraatkwartier-Oost in 1904-1905 zijn in het bezit van 137 personen en organisaties en brengen per jaar f 45.082 in het laatje. Opnieuw blijkt het hier voor de hand te liggen verschil te maken tussen de rommelige, overvolle en armoedige kern en het 'gouden randje', waar de bewoners het beter hebben en de woonomstandigheden gunstiger zijn. Het geringere aantal eigen woningen in het hart van de wijk, de meer verpauperde panden, de kortere huurtermijnen, de grotere omloopsnelheid van het onroerend goed verwijzen - zeker in combinatie met de (te) hoge huren - naar de houdgreep van de huisbezitters op de lagere klassen, wellicht naar de rauwe invloed van het kapitalisme. De bewoners van Boschstraat, Markt, Kleine Gracht en Van Hasselkade kunnen daar (deels) enigszins aan ontsnappen, omdat zij meer op eigen benen staan: zij bezitten een eigen huis, kennen iets meer luxe, huren voor de langere duur en kunnen zich dat ook permitteren. Bovendien woont éénderde van alle eigenaren aan die periferie van het Boschstraatkwartier-Oost, ruimtelijk dichtbij hun huurders. Ook op de sociale ladder staan zij niet zo ver af: voor een groot gedeelte zijn het middenstanders uit de dichtstbijzijnde sociale laag. Het is de bakker of slager op de hoek, de caféhouder of winkelier van iets verder in de straat, die niet alleen krediet geeft voor de dagelijkse levensbehoeften maar aan het eind van de week ook de huurpenningen komt ophalen. Bij hen lijkt dat veel vertrouwder en menselijker, ze ogen veel minder als kapitalist of huisjesmelker dan de rentenier of bierbrouwer uit die andere kant van de stad.

Gemiddeld bezit elke eigenaar 2,4 huizen, met 7,2 woningen. Bijna de helft van hen bezit in het Boschstraatkwartier-Oost slechts één pand.²⁴ De zestigjarige Maria Jacoba Sophia Sougnez aan de Wilhelminasingel, pas sinds 29 juni 1904 weduwe van de kuiper Nicolaas Johannes Koumans, spant de kroon met zestien panden waarin 39 woningen zijn ondergebracht die een opbrengst van f 1703 per jaar opleveren. N.V. Sphinx is - net zoals 30 anderen - eigenaar van slechts twee panden: Boschstraat 9, een koffiehuis annex woning, dat wordt uitgebaat door Hubertus Petrus Lepage, en van de *cité ouvrière* op St. Antoniusstraat 59. De glas- en aardewerfabriek van de zonen van Petrus Regout steekt wat aantal woningen betreft echter met kop en schouders boven de concurrentie uit: de *groëte bouw in de Sint Theunisstraot*, door Poels tien jaar later zo gehekelde en als afschrikwekkend voorbeeld tijdens de Limburgse Katholieke dagen gepresenteerd, is alleen al goed voor 68 woningen en laat de bedrijfsresultaten per jaar toenemen met f 2306. Een betere illustratie voor de invloed van Sphinx op het reilen en zeilen van het Boschstraatkwartier-Oost is nauwelijks denkbaar!

²² *Verslag van den toestand der gemeente Maastricht over het jaar 1862* (GAM) 136.

²³ De bewering van N. van Haaren en P.S. Teeling, *Voorlopig rapport van het onderzoek naar de toestanden in de arbeidersgezinnen te Maastricht* (Maastricht februari 1934, SHCL N 9825), 4 dat méér dan 70 procent van de gezinnen aan huur méér dan een zevende deel van het gezinsinkomen betaalt - in hun ogen de huurprijsnorm - wordt door de onvolledigheid van de gegevens hier echter niet bevestigd.

²⁴ De concentratie van het bezit is gespreider dan in vergelijkbare studie naar de situatie in Tilburg. De maatschappelijke elite is in Maastricht sterker vertegenwoordigd onder de huiseigenaren. Zo blijkt uit de vergelijking met de onderzoeksresultaten van Cor G.W.P. van der Heijden, *De pandjesbaas als kop van Jut. De Tilburgse huiseigenaren aan het begin van de twintigste eeuw*, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* (verder TvSG) 26 (2000) 210-212.

Een arbeidersloopbaan bij Sphinx: een langdurig contract vanaf jonge leeftijd via de vader?

In zijn bijdrage aan dit symposium heeft Ad Knotter een pleidooi gehouden om de “reputatie” van Sphinx als werkgever achter ons te laten en de bedrijfsgeschiedenis vanuit een meer analytisch perspectief te benaderen. Het zou jammer zijn een eerste aanzet daartoe - op basis van de door mij samengestelde inventarisatie van werknemers bij Sphinx vanuit het Boschstraatkwartier-Oost - niet minstens even ter sprake te brengen. Als interpretatiekader verwijst Knotter in dat verband op het Britse paternalismedebat (Joyce, Whipp en Dupree) en het daaraan gekoppelde fenomeen van gezinsarbeid. Mijn onderzoek levert vooralsnog geen bewijzen op om de hypothese van de meester-aardewerker of -glasblazer, die functioneert als een soort onderaannemer, rond de eeuwwisseling althans, te verifiëren.

Als voorbeeld neem ik de twee gezinnen, die met zeven personen bij het bedrijf gewerkt hebben. Gilles Vincken uit de Grachtstraat, geboren op 2 oktober 1865, werkt vanaf 4 oktober 1877 - hij is dan net twaalf geworden - in de faiënerie, tot aan zijn dood op 11 mei 1914. Zijn vrouw Maria Berghof werkt van 1878 tot 1881 - slechts vier jaar en dan nog ruim voor hun huwelijk op 6 augustus 1890 - in de cassetterie, een andere afdeling van het bedrijf. Vijf kinderen werken er eveneens. Twee zoons zijn ongeveer 40 jaar ook faiëncier, gedeeltelijk wellicht samen met hun vader. Eén dochter is slechts enkele maanden in 1926, dus ruim na de dood van haar vader, werkzaam in de drukkerij. Twee andere zoons hebben ook in de vormafdeling gewerkt, maar worden na enkele jaren c.q. maanden in 1916 ontslagen wegens verzuim.²⁵ Voor het gezin van Huub Vriezelaar uit de Raamstraat geldt in grote lijnen hetzelfde: hij is 37 jaar aardewerker, zijn vrouw drukster (na acht jaar ontslagen wegens herhaalde dronkenschap), drie zonen in de faiënerie (met een dienstverband van twee maanden, drie en twaalf jaar) en twee in de glasblazerij (die twee maanden en 34 jaar in dienst zijn).²⁶ Opvallend in beide schetsen is dat man en vrouw niet gelijktijdig en in dezelfde afdeling bij Sphinx werken. De kinderen werken vaak pas na de dood van hun vader in de fabriek. Terwijl hun vader nagenoeg levenslang aan het bedrijf is gebonden, werken sommigen langdurig in de aardewerk- en glasfabriek, anderen slechts uiterst korte tijd. De trouw van de beide kostwinners aan de Regouts vindt - gezien de ontslagen wegens werkverzuim voor vier van hen – aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw geen weerklank bij de kinderen. Als paternalisme wordt opgevat in de zin van bevoogding, zowel door de werkgever als het gezinshoofd (als een vader die het goede met zijn kinderen voorheeft zonder hen invloed te geven op hun eigen aangelegenheden) lijkt daar allerminst sprake van te zijn.

Aan de andere kant komen in de lijst van 1885 werknemers van de Sphinx wél vaak dezelfde (achter)namen voor. De families Beckers, Dassen, Franssen, Janssen, Lahaye / Laheij, Leenders, Meij, Nijs(t), Pauli/ussen, Rama(e)kers, Schors, Smeets, Vin(c)ken, W(e)ijenberg(h) en Willems zijn met minstens tien arbeiders vertegenwoordigd, terwijl tientallen namen zeker met vijven aanwezig zijn. Er lijken dus ook bij Sphinx allerlei familiebanden te bestaan tussen mannen, vrouwen en kinderen, zelfs óf juist op het niveau van de omliggende wijk. Voor een gedeelte verloopt in deze vroege fase van de industrialisatie de rekrutering van nieuwe arbeidskrachten, vaak nog kinderen, door familie en vrienden die al werkzaam zijn in het bedrijf. De rol van familie en gezin is groot in verband met behoud van het collectieve inkomen, mogelijke controle op en solidariteit in de werkomgeving. Het gezin reproduceert arbeidskracht voor de werkgever, terwijl de arbeider zijn

²⁵ Caspar en Henk Vincken, respectievelijk geboren op 30 november 1892 en 9 januari 1894, werken van 8 december 1904 tot 14 maart 1944 (pensioen) en van 21 maart 1906 tot 22 december 1949 (overlijden) in de faiënerie. Dochter Catharina (10 mei 1897) is in dienst van de drukkerij van 9 juli tot 13 november 1926. De jongere zoons Martin (8 augustus 189) en Louis (13 december 1901) houden het in de faiënerie aanmerkelijk minder lang vol: de eerste van 25 november 1910 tot 28 november 1916, de tweede van 3 november 1915 tot 15 april 1916. De oudste zoon (20 mei 1891) is op 27 januari 1894 gestorven, de tweede dochter (28 juli 1895) eveneens op 11 mei 1896. Van het zevende kind, een dochter van 23 november 1899, is qua beroep niets bekend.

²⁶ Huub, geboren op 31 oktober 1863 in Maastricht, werkt van 8 mei 1876 tot 2 december 1913 en neemt dan vrijwillig ontslag. Catharina Magdelijns (24 november 1864) werkt vóór huwelijk (22 juli 1885) van 24 november 1876 tot 22 mei 1885 in de drukkerij. Twee zoons zijn glasblazer, drie aardewerkers: (de tweede) Peter (4 augustus 1888) 12 jaar, Henk (22 januari 1891) bijna drie maanden, Ludo (25 april 1895) 34 jaar tot aan zijn dood, Jos (19 september 1897) meer dan drie jaar en Johan (4 september 1899) ruim twee maanden. Van de oudste en de vierde zoon (4 april 1886 en 21 april 1893) is niets bekend, de oudste dochter (12 september 1901) is binnen enkele maanden overleden, de jongste dochter (29 januari 1903) blijft in nevelen gehuld.

eigen werk ten dele organiseert en verdedigt. Whipp en Dupree constateren een soortgelijk patroon voor de Engelse Potteries, Scholliers voor de Gentse katoenfabriek van Voortman.²⁷

Voor Engeland heeft Whipp bewezen dat arbeiders in de aardewerkindustrie vaak één carrièrepatroon hebben, in één beroep en bij één bedrijf.²⁸ De inventarisatie van enkele loopbaanmerken bij Sphinx op drie peildata (zie tabel 1) werpt ook daar licht op. Maar liefst 385 arbeiders - één derde van het totaal - werken er zowel rond 1880, in 1905 en omstreeks 1915 en hebben dus een carrière van minstens 25 jaar. Hun dienstverband bedraagt gemiddeld 49,3 jaar; het varieert van 26 tot 78 jaar. Bijna vier van elke vijf arbeiders (79,9%) overlijdt - op een gemiddelde leeftijd van 68,3 jaar - in het harnas van het werk. Het Engelse beeld lijkt ook op het Maastrichtse bedrijf van toepassing.

Een snelle blik op de tabel toont dat de periode tussen 1885 en 1905 een duidelijk keerpunt is om redenen die uit de Nederlandse sociale geschiedenis overbekend zijn. Het verbod op arbeid van kinderen beneden twaalf jaar (1874) en de introductie van de leerplicht tot diezelfde leeftijd (1901) maakt dat de gemiddelde leeftijd bij indiensttreding stijgt en het aandeel van kinderen beneden de leeftijd van 12 jaar sterk daalt - 60 van die groep uit 1905 en 1915 zijn hun loopbaan al ruim voor de eerste peildatum gestart!

Tabel 1 Enkele kenmerken van de loopbaan van arbeiders bij Sphinx omstreeks 1880, 1905 en 1915²⁹

kenmerken arbeidersloopbaan	ca.1880 (n = 1016)	1905 (n = 1023)	ca.1915 (n = 1203)
o gemiddelde leeftijd in dienst	17,3	18,3	18,0
o beneden twaalf jaar bij in dienst	121	70	68
o twaalfjarigen bij in dienst	290	148	204
o gemiddelde duur dienstverband bij uit dienst	33,7	37,9	34,3
o gemiddelde leeftijd uit dienst	47,6	56,5	51,1
o tien- tot twintigjarigen bij uit dienst	129	3	114
o zeventigplussers bij uit dienst	146	214	213
o uit dienst door overlijden	316	510	505
o uit dienst door invaliditeit of ziekte	7	53	53
o uit dienst vanwege pensionering	9	44	45

Het gemiddelde dienstverband is lang, zeker voor de huidige begrippen: méér dan dertig jaar op elke peildatum, waarbij de leeftijd van uitdiensttreding een stijgende lijn vertoont: relatief minder “tieners” en meer “zeventigers”. Het aantal overlijdens als oorzaak voor de beëindiging van de loopbaan blijft onverminderd hoog (met waarschijnlijk een forse onderadministratie in het centrale fabrieksbevolkingsregister uit 1874-1885), terwijl de opkomst van de sociale voorzieningen (een einde als gevolg van invaliditeit, ziekte of pensioen) duidelijk in de cijfers te herkennen is.

Ten slotte: hoe nu verder?

De conclusies van vandaag wijzen op de wenselijkheid van breder onderzoek naar de ontwikkeling van het Boschstraatkwartier-Oost als arbeiderswijk vanuit sociologisch, geografisch en historisch perspectief tussen ca.1835, de oprichting van het bedrijf, en ca.1975, als de kern van de wijk ten prooi valt aan de slopershamer. In hoeverre zijn armoede (als economische karakteristiek) en onmaatschappelijkheid of asocialiteit (als sociaal-cultureel kenmerk) vast aan elkaar verbonden? Bestaat er een oorzakelijk verband tussen deze sociale wantoestanden en de negentiende-eeuwse industrialisatie? Is de evolutie van die armoedecultuur een structureel fenomeen of een conjunctuurgebonden verschijnsel? Met die drie essentiële vragen komt de levensloopbenadering in beeld. Via analyse van de levensloop van individuen worden arbeid, gezin en buurtleven met elkaar in

²⁷ Whipp, *Patterns of labour*, 71-81, M.W.Dupree, *Family structure in the Staffordshire Potteries 1840-1880*, Oxford 1995, 146-181 (toegesplitst op het bedrijf van Wedgwood en het dorp Etruria) en P.Scholliers, *Wages, manufacturers and workers in the nineteenth-century factory. The Voortman cotton mill in Ghent*, Oxford / Washington 1996, 83-117.

²⁸ Whipp, 54-58.

²⁹ De berekeningen in deze tabel zijn tot stand gekomen op basis van de gegevens uit het fabrieksbevolkingsregister 1874-1885 voor de werknemers uit het Boschstraatkwartier-Oost voor 1905 met betrekking tot alle werknemers en voor 1915 opnieuw voor de inwoners van de onderzochte wijk.

relatie gebracht én worden verbanden gelegd tussen het alledaags gedrag van mensen en grote maatschappelijke veranderingen.³⁰ Op een dergelijke wijze zou bijvoorbeeld heel concreet onderzocht kunnen worden in hoeverre het gezin van Huub Meij (uit de introductie van dit artikel) de mogelijkheid tot het maken van andere keuzen heeft gehad: moeten zij zich gelukkig prijzen met hun lot, dat onder andere bepaald wordt door een (ten opzichte van andere gezinnen in het Boschstraatkwartier-Oost) geringe kindersterfte, het redelijke vaste karakter van het werk bij Sphinx van de kostwinner en een in dat tijdsgewricht niet ongunstige woonsituatie? Maar waarom slaagt hij er niet in om in een tijdbestek van vijftientig jaar zo'n enorme stijging op de maatschappelijke ladder te realiseren als Mathieu Retrae, die in 1905 enkele honderden meters verderop een bloeiende bakkerij heeft en enkele panden bezit? Via het integreren van alle afzonderlijke werkbestanden in Excel in een geografisch informatiesysteem is het mogelijk de ontwikkeling van de buurt in het perspectief van anderhalve eeuw sociale en ruimtelijke ontwikkeling te plaatsen en inzichtelijk te maken.

De Italiaanse historicus Gribaudo heeft enkele generaties arbeiders in Turijn in de eerste helft van de twintigste eeuw onderzocht. Hij analyseert onder andere de herkomst (terug tot het platteland) en verdere ontwikkeling van 48 families die in 1936 een huis bewonen in de arbeidersbuurt Madonna de Campagna de herkomst (terug tot het platteland).³¹ De straks te presenteren inventaris van het Sphinxarchief biedt vast en zeker mogelijkheden een soortgelijke studie te ondernemen naar de *cité ouvrière* van Regout in de St. Antoniusstraat om op die wijze een nieuw hoofdstuk te schrijven in de geschiedenis van haat en liefde tussen de Regouts, de Sphinx en het Boschstraatkwartier-Oost.

³⁰ Jan Kok, Transitie en trajecten. De levensloopbenadering in de sociale geschiedenis, *TvSG* 26(2000), 309-329.

³¹ Maurizio Gribaudo, Espace ouvrier et parcours sociaux: Turin dans la première moitié du siècle, *Annales. Économies. Sociétés. Cultures* 42 (1987) 243-263. Christa Matthys, *Ondergaan of ondernemen? Levenslooponderzoek van de generatie van 1830/1831 in Assenede*, Gent 2003, verricht een soortgelijk onderzoek maar dan op basis van een geboortecohort.